

De strijd voor rhetorica : poetica en positie van rederijkers in Vlaanderen, Brabant, Zeeland en Holland tussen 1450 en 1620 / Nelleke Moser. - Amsterdam : Amsterdam University Press, cop. 2001. - 287 p. : ill. ; 24 cm. Ook verschenen als proefschrift Vrije Universiteit Amsterdam, 2001.
ISBN 90-5356-489-6 Prijs: € 25,75

'Men mach de Rethorijcke in vele manieren [h]anthieren'. Aldus begint Anthonis de Roovere zijn befaamd 'Refereyn van Rethorica' en die waarheid blijkt ook uit deze studie waarmee Nelleke Moser promoveerde aan de Vrije Universiteit Amsterdam. De auteur behandelt blijkens de ondertitel zowel de eigenlijke poëtica van de rederijkers als hun positie in het literaire veld. Of zoals zij (p. 10) als centrale vraag stelt: op welke wijze legitimeren rederijkers door middel van deze teksten hun dichterschap? Moser kiest daarbij voor een 'tekstgerichte aanpak' (p. 16); zij heeft een corpus samengesteld waarin zij een thematische samenhang vaststelt 'door de herhaling van de argumenten die rederijkers gebruiken om hun kunst te verdedigen' (p. 17). De studie wordt dan ook opgedeeld in een aantal hoofdstukken die telkens een ander aspect van de rederijkerspoëtica belichten. In elk hoofdstuk wordt uitgegaan van een centrale tekst. Die wordt uitvoerig besproken en gesitueerd in een traditie via verwijzingen naar andere teksten. Zo fungeert het 'Refereyn van Rethorica' (voor 1482) van De Roovere als eerste uitgangspunt. De dichtkunst wordt er vergeleken met een plant en die plantenmetafoerik wordt o.a. aangewezen in de toneelstukken *Het saet van rhetorica* van Michiel Reygersz. en *De wortel van Retboorijka* van Rutgaert Jansz. (beide tweede helft zestiende eeuw). De Roovere noemde rhetorica een goddelijke gave. Daarop wordt nader ingegaan in het volgende hoofdstuk, mede aan de hand van de lofzang op rhetorica uit *Mariken van Nieumeghen* (tussen 1490 en 1510). De verhouding tussen rhetorica en muziek komt aan bod dankzij *Een spel tegen de verachters van rethorijcke* (1553). De argumentatiestructuur in het spel van zinne van de rederijkers wordt geïllustreerd door *Maria ghecompareirt byde claerheyt* (tussen 1509 en 1538) van de Brugse rederijker Cornelis Everaert. Het gebruik van bijbelse en sacrale woordenschat om de hoge waarde van de kunst te taxeren wordt gedemonstreerd aan de hand van een refrein uit de bundel van Jan van Stijvoort (voor 1524). Het laatste hoofdstuk gaat na hoe succesrijk in hun streven naar erkenning de rederijkers geweest zijn door de tegenpartij aan het woord te laten, men name door middel van een doopsgezind lied (1562).

De auteur gaat zeer methodisch te werk: elk afzonderlijk hoofdstuk begint met een inleiding, ontwikkelt een betoog op basis van de centrale tekst en sluit met een conclusie. De lezer wordt aldus bij de hand genomen en in de geordende materiaalverzameling rondgeleid. Na verloop van die wandeling krijgt men de indruk een goed gestructureerd, rijk gestoffeerd en grondig geïnterpreteerd werkstuk in ogenschouw genomen te hebben. Vooral de menigte van de geraadpleegde en verwerkte rederijkersteksten imponeert, naast het zeer intens gebruik dat ervan gemaakt wordt. Moser heeft inderdaad een aanzienlijk aantal onuitgegeven primaire bronnen, vooral toneelspelen, onderzocht op hun poëtische componenten en zij heeft die vervolgens op een zeer functionele wijze in het betoog weten in te lassen. De bekendmaking en verwerking van deze goeddeels onbekende literatuur acht ik geen geringe prestatie.

Daarbij moet wel een aantal kritische kanttekeningen gezet worden. In de eerste plaats heeft de auteur, om het met een term uit de klassieke retorica te zeggen, een uitgesproken voorkeur voor *congeries* (opeenhoping). Is het noodzakelijk alle vijftien kamers die de Heilige Geest in hun blazoens voeren, in de hoofdttekst op te sommen (p. 83)? Ook de lijst van kamers met verwijzingen naar het Heilig Sacrament in hun naam (p. 189) dreigt het door de retoren gevreesde *fastidium* (afkeer) op te wekken. In hoeverre is het nodig – en verantwoord – Herrad van Landsberg (twaalfde eeuw, p. 69) of een middeleeuwse Franse Marialegende (p. 183) aan te halen in verband met de rederijkers? Bij zulk materiaal van diverse herkomst zijn acciden-ten dan ook niet uitgesloten: Ottfried van Weissenburg wordt een twaalfde-eeuwse Duitse dichter genoemd (p. 188). De man leefde in feite in de negende eeuw, wat hem toch wel tot een zeer zwakke getuige laat bestempelen.

Een tweede punt van kritiek, aan het eerste verwant, zoniet daaruit voortkomend, betreft een al te uniforme voorstelling van zaken, een voorbijgaan aan de historische component, alsof die periode tussen 1450 en 1620 een homogeen tijdvak was. De lijst van tegenstanders van rhetorica en haar beoefenaars (p. 12) telt zowel dronkaards, ongeletterde verzenmakers,

strenggelovige personen als de geestelijke en wereldlijke overheid. Moet reeds op die plaats geen onderscheid in de tijd gemaakt worden?

Een risico biedt ook de thematische aanpak: hoe goed de auteur de materie ook beheerst, toch kleeft aan de keuze van de centrale tekst uit dien hoofde iets arbitrairs: waarom is precies die tekst gekozen en geen andere? Het begint al met de kerntekst, De Rooveres 'Refereyn van Rhetorica'. De keuze daarvan is goed te begrijpen, maar de tekst is aartsmoeilijk. De interpretaties van J.J. Mak, W.L. Braekman, D. Coigneau en M. Spies luiden zo verschillend dat men ternauwernood daarop enig sluitend betoog op kan bouwen. Ook de eigen parafraze van de auteur acht ik niet steeds acceptabel. Waar zij v. 26-27 van De Roovere vertaalt als 'Het was de beoefening van rhetorica, die de tongen van de jongelingen in staat stelde te spreken' (p. 23) opteer ik voor 'Hoewel de tong van kinderen nooit [uit zichzelf] begon te spreken, was het de beoefening van rhetorica die dit verhielp'. Volgens Moser bezit het gedicht 'een zeer grillige vorm' (p. 22). In feite is het gedicht niet zo zeer grillig als wel kunstig. De Roovere spreekt er zijn rijmvirtuositeit tentoon, waarbij de duidelijkheid van zijn zeggings schade lijdt door het hanteren van binnen- en ketenrijm.

Een ander geval waar de thematische aanpak de tekstinterpretatie beïnvloedt, betreft de inspiratie door de Heilige Geest. De feestdag van de Brugse kamer De Heilige Geest viel op Witte Donderdag of mandaatdag. Daarvan zegt Moser: 'De term "mandaat" verwijst naar het feit dat Christus de discipelen uitzond om het evangelie te verkondigen, nadat hij hun voeten had gewassen bij het laatste avondmaal' en 'In hun taakopvatting kunnen de leden zich gespiegeld hebben aan de apostelen: ook zij moesten in het openbaar optreden om het woord van God te verkondigen, geïnspireerd door de Heilige Geest, de patroon van hun kamer' (p. 190). Eigenlijk verwijst 'mandaat' naar het eerste woord van de eerste antifoon van de voetwassing op Witte Donderdag, die luidt: 'Mandatum novum do vobis: ut diligatis invicem, sicut dilexi vos, dicit Dominus' (Een nieuw gebod geef Ik u: bemin elkander zoals ik u bemind heb, zegt de Heer). Het is een opwekking tot onderlinge liefde, zoals zo dikwijls geformuleerd in uitnodigingen en kaarten, en voor de leden van De Heilige Geest geattesteerd in hun resolutieboek, waar over Witte Donderdag gezegd wordt dat zij zullen '*minnelicke* [cursivering van mij, W.W.] ontrent den twee ure naer noene tsamen hunne collatie houden' (Cornelis Everaert: *Spelen*. Met inleiding en aantekeningen uitgegeven door J.W. Muller en L. Scharpé, Leiden, 1920, p. XI).

Een ander geval waar mijn interpretatie verschilt met die van de auteur, betreft '[t]wee welbespraakte maagden: Maria en Rhetorica' (p. 191). Maria, de moeder Gods, wordt door De Roovere 'abelste rethorisiene' genoemd. Tegenover Mak, die dacht aan 'Maria's welsprekendheid bij haar pleidooi voor de mensen' wijst Moser op de lofzang van Maria (het *Magnificat*) die zij aanhief bij haar bezoek aan haar nicht Elizabeth. (Terloops: Moser draait de bijbelse situatie net om: het is Elizabeth, niet Maria die zegt dat het kind opsprong in haar schoot: Luc. 1: 41). Ik meen echter dat met deze rhetorische uiting van Maria haar jawoord aan de aartsengel Gabriël bedoeld wordt, de instemming die zij uitte op het ogenblik van Christus' menswording. Een parallele situatie lost Moser zelf in deze zin op elders in haar werk (p. 174), waar zij de 'rethorike die uut christo heeft ghevloyt' m.i. correct identificeert met het kruiswoord 'Consummatum est' (Het is volbracht): Jezus en Maria tonen zich het meest rhetoricaal in de korte, beslissende kernwoorden waarmee zij hun aandeel in Gods heilsplan bezegelen. Op p. 191 stelt Moser: 'De maagd Rhetorica is op haar beurt door een aantal rederijkers omschreven alsof ze Maria is'. De voorbeelden overtuigen mij niet. Moser verwijst naar een Amsterdamse wedstrijd van 1613 en naar twee bijdragen in *Den Nederduytschen Helicon* uit 1610. Kan men een dergelijke openlijk katholieke reminiscentie nog aanvaardbaar achten in het Noorden op dat tijdstip of bij zulke gelegenheid? Het resterende voorbeeld, een vers van Van Ghistele, stelt enkel dat Rhetorica 'zuiver' is. De aanspreking tot Rhetorica als maagd lijkt mij eerder ingegeven door de begroeting van de stedenmaagd bij vorstelijke en andere inkomsten.

Het betekende een mooie vondst voor de auteur, dat zij woordelijke ontleningen uit De Rooveres 'Refereyn van Rhetorica' kon aantonen, zowel in *Het saet van rhetorica* (p. 49) als in *De wortel van Rethoorijka* (p. 58). Anderzijds mag bekendheid met De Rooveres werk toen niet echt verbazen: zijn *Rethoricale werken* (1562) hadden het voordeel dat zij gedrukt waren en aldus algemeen toegankelijk. Het is ermee als met de inleiding bij de Antwerpse spelen van zinne, waarvan men de invloed, dankzij de editie van Willem Silvius uit 1562, kan nagaan in

de prologen van later gedrukte zestiende-eeuwse verslagen van toneelwedstrijden. Komt een figuur als De Roovere met zijn 'Refereyn van Rethorica' goed uit de verf, dan is het anderzijds jammer dat, alweer door de thematische aanpak, andere dichters niet op de voorgrond treden. Ik denk speciaal aan Cornelis van Ghistele met het stuk dat hij namens de Antwerpse kamer De Goudbloem schreef voor het landjuweel van 1561. Via het register vindt men hem terug, maar in de tekst zelf ontbreekt wel eens zijn naam, zo bij een cruciale passage (p. 93) over de wegen van de goddelijke inspiratie, waarin reeds renaissance-echo's weerklinken. (Hij wordt wel vermeld in een verwante context op p. 37).

Ten slotte wijs ik op enkele kleine details die anders verklaard kunnen worden. Moser verstaat in het devies van de Brugse kamer De Heilige Geest 'Mijn werk is hemelick' (p. 82) het laatste woord als 'heimelijk', maar de normale betekenis is 'hemels' (*WNT*, VI, 560; zie ook Everaert: *Spelen*, ed. Muller-Scharpé, p. VI noot 4). Het blazoën van de Leidse kamer De Witte Acoleyen stelt een fraai geklede dame voor die een orgel bespeelt, waarvan de blaasbalg bediend wordt door een kalende grijsaard. Moser acht het niet onmogelijk dat die laatste, dienende figuur God zelf zou voorstellen. Dat lijkt mij in strijd met de complete zestiende-eeuwse iconografische traditie. Veiligheidshalve corrigeer ik nog een taalslippertje in een citaat uit Beemon (p.182): het bekende vers uit het begin van het Johannes-evangelie (Joh. 1: 14) moet natuurlijk luiden 'verbum caro factum est' en niet 'verbum caro factō est'.

Mijn op- en aanmerkingen zijn meest van interpretatieve aard. Dat kan moeilijk anders bij een werk dat enerzijds zozeer op teksten gebaseerd is en anderzijds poogt die in een systematisch overzicht te ordenen. Op enkele plaatsen komt de interpretatie van de auteur mij dan ook als ietwat geforceerd over in functie en ten gunste van de door haar voorgestane visie. Toch moet men dankbaar zijn om zoveel nieuws dat uit soms weinig bekende teksten naar voren komt en om de synthetische greep waarin de auteur geslaagd is deze allesbehalve gemakkelijke materie te vatten. Het antwoord dat zij uiteindelijk geeft op de door haar gestelde vragen, en waaruit blijkt dat de rederijders door culturele, literaire en godsdienstige factoren op de achtergrond gedrongen zijn, lijkt niet voor twijfel vatbaar. Ik sluit dan ook zoals ik begon met een citaat uit het 'Refereyn van Rethorica' van De Roovere: 'Tversieren [i]s wonderlijk datter inne licht'.

Werner Waterschoot

Nederlandse literatuur van de Verlichting 1670-1830 / André Hanou. – Nijmegen : Vantilt, 2002. 288 p. ; 22 cm
ISBN 90-75697-62-7 Prijs: € 22,50

Eén van de interessantste boeken die de laatste jaren over de achttiende-eeuwse letterkunde verschenen zijn, is ongetwijfeld André Hanou's *Nederlandse literatuur van de Verlichting (1670 – 1830)*. De auteur, *dixhuitièmist* en sinds enige tijd als hoogleraar Oudere Letterkunde aan de Universiteit van Nijmegen verbonden, is als geen ander vertrouwd met de literaire erfenis van een periode die door de literatuurgeschiedschrijving lange tijd stiefmoederlijk behandeld is. In zestien verschillende opstellen presenteert Hanou teksten die – tot op het moment dat hij zich er mee bezighield – meestal nog *terra incognita* waren, of hij vraagt aandacht voor verschijnselen die typerend geacht mogen worden voor het achttiende-eeuwse culturele leven en desondanks niet of nauwelijks onderzocht zijn. Te denken valt daarbij onder meer aan de vrijmetselarij of aan het politieke debat in de periodieke pers tijdens de roerige jaren 1780-1800.

De zestien opstellen, die alle reeds in de vorm van artikelen of hoofdstukken in tijdschriften en boeken gepubliceerd werden, zijn in grote lijnen chronologisch geordend. Na een programmatische beschouwing over de uitbeelding van Pygmalion in de zeventiende en achttiende eeuw – Hanou's in mei 2001 gehouden inaugurele rede – opent een beschouwing over de reisbeschrijvingen van Cornelis de Bruijn (1652-1726/1727) de reeks. Dan volgen drie stukken over Jacob Campo Weyerman (1677-1747); het eerste biedt een algemene karakterisering van diens oeuvre, de beide andere zijn gewijd aan respectievelijk de *Levens-beschrijvingen der konst-schilders* (1729) en de *Zeldzaame Leevens-byzonderheden van Laurens Arminius* (1738). Dan volgt een korte tekst over het achttiende-eeuwse schouwburgbezoek en een diepgravend betoog – in mijn ogen één van de beste stukken uit het boek – over het vrijheidscon-